

Diğer Yazılar

Dîvânü Lûgâti't-Türk'ün Bulunuşu, Tercümesi ve Basılışının Serüveni

Münir ERTEN*

Dîvânü Lûgâti't-Türk'ün Bulunuşu

Türkçemizin en önemli dil yâdigârlarından biri olan *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün bulunması ve bilim dünyasına kazandırılması, dilimizin geçmiş ve gelişmesi hakkında çok değerli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Eserin bulunmasıyla ilgili olarak kesin bir tarih belirtilmemekle birlikte 1908 ile 1912 yılları arasında bir tarih olmalıdır (Tevfikoğlu 1989: 72). Eseri bulma şerefi, daha önceden eser hakkında bilgi sahibi olan Diyarbakırlı bir kitap meraklısı Ali Emîrî Efendi'ye aittir.

Hayatını vakfettiği kitaplarını milletine bağışlayacak kadar zengin gönüllü olan bu Diyarbakırlı şair ve yazar, kitapları uğruna evlenmekten bile vazgeçecek kadar kitap sevgisi ile doludur. İşte *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün bulunmasını onun bu tükenmez kitap sevgisi ve merakına borçluyuz. Bulunuş hikâyesini, onun hep çevresinde olmuş, sevgi ve güvenini kazanmış, *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ü Arapçadan çevirip ilk yayımını da yapan bir başka bilim dostu Kilisli Rifat'tan öğreniyoruz. Eserin bulunuş hikâyesini *Yeni Sabah* gazetesinde 30 Eylül ve 4, 7, 11, 14, 18 Ekim 1945 tarihlerinde "Bildiklerim" başlığı ile yayımladığı hatıralarından yapacağımız alıntılarla özetlemeye çalışacağız (Beysanoğlu 1959: 149- 166), (Ülkütaşır 1972: 56- 82), (Tevfikoğlu 1989: 72- 84).

Ali Emîrî, müdavimi olduğu Diyarbakır Kırathanesi'ne uğradığı bir akşam etrafındakilere "Dîvânü Lûgâti't-Türk" adında bir kitap gördünüz mü?" diye sorar. İlk cevabı Kilisli Rifat verir: "Kitabın kendisini görmedim, fakat Kâtip Çelebi bunu görmüş ve *Keşfüzzünûn*'una yazmıştır." Birkaç kişi de Arapça tarihlerin birinde kitabın adına rastladıklarını söylerler. Ali Emîrî'ye "Siz gördünüz mü?" diye sorulunca, zaten istediği de budur, "Ne söylüyorsunuz? İneyet-i Bâîr ile bu gün o kitaba mâlik oldum" der ve ısrar üzerine, esere

* Yard. Doç. Dr. D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.
e-posta: merten@dicle.edu.tr

nasil sahip olduğunu ballandıra ballandıra anlatır. Bundan sonrasını şöyle özetleyelim:

Ali Emîrî, ne var ne yok düşüncesiyle sahaflar çarşısına, özellikle de Burhan Beyin dükkânına haftada iki üç kere uğrar. Bu ziyaretlerinden birinde kitapçı, bir hafta önce bir kitabın geldiğini, yüksek fiyat verirler diye Maarif Nazırı Emrullah Efendiye götürdüğünü, encümenin incelemesinden sonra on lira teklif ettiklerini, kitabın sahibinin otuz liradan aşağı kabul etmediği için kitabı alıp geldiğini, bir gün sonra da sahibine iade edeceğini anlattıktan sonra: “Bakınız, eğer işinize yararsa siz alınız” der.

Devamını Ali Emîrî’den dinleyelim: “Kitabı elime alınca bayıldım. Otuz lira değil, otuz bin lira değeri var. Dünyada eşi manendi görülmemiş bir Türk kamusu ve grameri. Fakat kitapçıyı şımartmamak, fiyatı artırmaya bırakmamak için nazlı davrandım. Dağınık bir eser. Acaba tamam mı, değil mi? Hem de müellifi Kâşgarlı bir adam imiş, kimdir, necidir, belli değil. Sarı çizmeli Mehmet Ağa... Mamafih ne de olsa bir eserdir. Maarif on lira teklif etmiş ise ben de on beş lira veririm dedim. Kitapçı, hayır, arzettiğim gibi benim değildir, benim olsaydı verirdim. Fakat sahibi mutlak otuz lira istiyor. Almayacak olursanız sahibine iade ederim dedi.

Kitabın sahibini sordum. Yaşlıca bir hanımdır, eski Maliye Nazırı Nazif Paşanın mensuplarından biri. Paşa bu kitabı verirken, bak sana bir kitap veriyorum, iyi sakla. Dara düştüğün zaman kitapçılara götür. Altın para otuz lira eder, aşağı verme demiş... Alacak isen kendisi aceze bir hanımdır, muhtaç bir kadına iyilik etmiş olursun dedi. Evet, şimdi işin şekli değişti. Bir kadına muavenet bir vazifedir. Peki, kabul ettim dedim ve kitabı aldım.

Fakat o dakikada şöyle düşündüm: Yanımda ancak on beş lira var, eve gidecek olsam kitap dükkânda kalacak, mümkün ki başka birisi gelir, kitapçı tamahkârlık ederek ona da gösterir, o da alır. Paranın üstünü yarına bırakayım desem olmaz. Başladım içimden Allah’a yalvarmaya: Allah’ım bir dost gönder, bana yardım etsin. Beni kitaptan ayırma.

İki dakika sonra baktım ki dostlarımdan eski Darülfünun edebiyat muallimi Faik Reşat Bey oradan geçiyor, hemen çağırdım. Gizlice: Varsa aman bana yirmi lira ver dedim. Çantasını açtı on lira varmış, onu verdi. Üst tarafını da şimdi acele eve gider getiririm dedi. Ben de kitapçının dükkânında kısmen huzuru kalple oturdum. Birkaç dakika sonra Faik Reşat Bey geldi, parayı getirdi. Otuz lirayı kitapçı Burhan Beye verdim. Burhan Bey bahşiş isteyince üç altın lira da ona verdim. Reşat Beyle konuşa konuşa çarşıdan çıktık. Fakat arkamıza baktım. Acaba Burhan Bey pişman olup da arkamızdan koşmasın diye korku içindeydim. Neyse, baktım ki gelen yok, oh elhamdülillah dedim.”

Kitabı inceledikten sonra eser hakkında şöyle der: “Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir; Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Sibeveyh’in (Ş. Sami: 1996: 2730) kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lâzım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez.”

Kitabın Ali Emîrî'nin eline geçtiği duyulunca görmeye ilk koşanlardan biri Ziya Gökalp'tir. Fakat Ali Emîrî “Şimdi gösteremem, belki iki ay sonra olabilir” diyerek onu kırmıştır. Gökalp, Diyarbakir mebuslarından ikisini göndermişse de amacına ulaşamamıştır. Kilisli Rifat Ali Emîrî'nin huyunu bildiği için eseri görmek konusunda hiç ısrarcı olmamıştır. Bir hafta sonra Ali Emîrî Efendi kendisine haber göndermiş, gelip eseri inceleyebileceğini söylemiştir. Kilisli Rifat eseri şöyle bir karıştırdıktan sonra “Cenabı Hak neşrini nasip etsin” deyince bu söz çok hoşuna gider ve “İnşallah neşrederiz, tashihini de sen yaparsın” der. Fakat bir endişesi vardır: Eser tam mı, eksik mi belli değildir. Kilisli'ye “Rifat, bu kitap ne kadar yüksek dersek o kadar yüksek, ne kadar kıymetli dersek o kadar kıymetli. Fakat bunun bir kusuru var. Kitabın şirazesi çözülmüş, formları dağılmış, yapraklar karışmış, başı sonu belirsiz olmuş. Sayfasının karşılığı yok. Kitap tamam mı, değil mi, tanzim edilmesi mümkün mü, değil mi? Bu noktalar beni mahzun ediyor. Eğer tamam ise ne saadet. Değilse vay benim başıma... O zaman bu kitabın karşısına geçip ölünceye kadar ağlamalıyım. Rifat, sana rica ediyorum. Her gün gel, bir iki saat bu kitap ile meşgul ol. Şu kitap tamam mı değil mi, bunu çıkar” der.

Kilisli Rifat, Ali Emîrî'nin ricasını kırmaz. Gerekli zaman ve emeği harcararak kitabın tamam olduğunu belirlemekten başka sayfalara numara da koyar. Ali Emîrî'ye müjdeyi verince sevincinden ağlar. O kadar sevinçlidir ki evinin bir kısmını Kilisli Rifat'a bağışlamak istediğini söyleyince o, “Hane-nizde daim olunuz, ben sizden yalnız bunun neşrine müsaadenizi istirham ederim, mükâfatım bu olsun” der.

***Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün Tercümesi ve Basılışı**

Ali Emîrî, kendisine yapılan iltifatı çok sevdiği için, devlet büyüklerinden birinin ricası olmadan kitabın yayımlanması için izin verecek gibi görünmemektedir. Ziya Gökalp de kitabı görmek için yanıp tutuşmaktadır. Bir gün Kilisli Rifat'a gelir ve “Rifat ben sevda bilmezdim. Fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne yaptım sa olmadı. Bu kitabı hem almalı, hem neşretmeliyiz. Bu hazinenin anahtarı senin elindedir. Gel, bana yardım et, şu kitabı kurtaralım, bastıralım. Bütün Türklere armağanımız olsun. Haydi bana çaresini söyle.”

Kitabı Ali Emîrî'den almanın çaresi Talat Paşanın tavassutudur. Birlikte yaptıkları plan gereğince, bir Ramazan günü adliye nazırı İbrahim Beyin evinde iftar yemeğinde buluşulur. Talat Paşaya durum daha önceden anlatıldığı için söz sırası kitaba gelince gerekli iltifatlardan sonra sıra kitabı istemeye gelir. Süslü ve övücü sözlerden sonra kitabın yayımlanmasına razı olan Ali Emîrî iki şart ileri sürer: Kitabın istinsahını ve tashihini Kilisli Muallim Rifat yapacak ve kitap onda kalacak başka hiç kimseye verilemeyecektir. Bunun üzerine Talat Paşa Ali Emîrî'ye defterdarlık, valilik, şûra-yı devlet âzâlığı ve nazırlık teklif edince, ömrünün kalanını araştırma ve incelemeye hasredeceğini belirterek teşekkür eder. Ertesi gün olanları övünçle anlattıktan sonra Kilisli'ye "yarın kitabı gel al" der.

Maarif Nezaretine gerekli emirler verilir ve ilk formanın basımına başlanır. Bu arada Talat Paşa üç yüz altın para ile bir tezkere yazarak Ali Emîrî'ye göndermiş; fakat Ali Emîrî "Lûtfunuza, kadirşinaslığınıza teşekkür ederim, fakat parayı kabul edemem. Çünkü vatanî, millî bir ufaklık hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir, bundan dolayı size teşekkür ile beraber parayı iade ediyorum. Siz parayı yardıma muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız ben size müteşekkir kalacağım gibi Cenâbı Hak da memnun olur. Bu sadakanın adı da *Divânü Lûgâti t-Türk* sadakası olsun" diyerek bunu reddetmiştir.

Kilisli Rifat, her gün bir parça yazar ve düzeltir. Böylece basım işi gerçekleşir. Bir buçuk yıl sonra birinci cilt çıkar. Bu sırada Ali Emîrî Efendi kitabı, kendisine batılı bir bilim adamının görmek istediğini belirterek Kilisli Rifat'tan ister. "Yarın sabah getir, öğleden sonra al" der. Fakat kitabı bir daha vermez. Çünkü Ali Emîrî'nin kız kardeşinin damadı haksız yere azledilmiştir. Görevine iade edilmeden kitabı tekrar vermesi mümkün değildir. Kilisli Rifat'ın uğraşması, hatta haksız yere hakaretlere bile maruz kalmasından ve uzun yazışmalardan sonra nihayet Ali Emîrî'nin isteği gerçekleşince kitabı bin naz ile verir.

Kilisli Rifat kitabın ilk bölümü aslına sadık kalarak yayımlamayı başarır. Bu çalışmalarını şöyle özetler: "Kitap esasen bir cilt iken ben merak edenleri meraktan kurtarmak için kitabı üç cilde ayırdım. Kitapta esasen söz başları gösterilmemiş iken ben söz başlarını gösterdiğim gibi lûgatları da son zamanın usulüne göre bastırdım. Kitabın Arapçaları harekeli değil iken ben onlara hareke koydum. Türkçesinde harekesizleri öyle bıraktım. Harekeli olanların harekesini muhafaza ettim..." Bu arada tercüme de bitirir, tercüme yirmi iki defter tutar.

Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra kitabın bastırılması için Maarif Nezaretine başvurur. O sırada bakan olan Rıza Tevfik önce pek sıcak bakmazsa

da Kilisli'nin kendisini ikna etmesi üzerine kabul eder ve o anda ancak yüz yirmi lira verebileceklerini söyler, parayı öderler. Fakat basım gerçekleşmez. Defterler önce telif ve tercüme heyetine, oradan da darülfünun kütüphanesine gönderilir. Bir gün bir gazetede şöyle bir haber görür: "Büyük Millet Meclisi Mahmut Kâşgarî'nin *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ünü tercüme ettirmeye karar vermiş ve tercümesini Samih Rifat Bey ile şair Mehmet Akif'e havale etmiştir. Bu tercüme için her birisine biner lira verilmesi kabul edilmiştir." Bunu okuyunca, kendi yaptığı tercümenin de dikkate alınarak çalışılması, mütercimler arasında kendisinin de adının zikredilmesi hususunda Samih Beye bir mektup yazar. Samih Bey cevaben yazdığı mektupta tercümelere getirtip okuduğunu, beğendiğini, Akif Beyin de beğendiğini belirttiikten sonra "Neticede sizin eserinizi ile iktifa etmeyi münasip gördük. İnşallah ilk fırsatta eserinizi namınıza olarak bastıracağız ve size bir hakkı telif verdireceğiz" diye yazar.

Eseri tekrar gözden geçirerek istenen biçimde basmak için bir hayli uğraşır. Kendi defterlerinin tercüme esas alınarak basılmasını arzuladığı için bakanlığa verdiği yirmi iki defteri ister. Kendisine, yalan yanlış ve eksik bir şekilde kendi defterlerinden kopya edilerek yazılmış defterler getirilir. Çünkü asıl defterler M. Kemal Paşaya verilmiştir; istemek de olmaz.

Kitabın yeniden tercümesi söz konusudur. İbrahim Nemci Bey bir gün kendisini Dolmabahçe Sarayı'na çağırır. Besim Atalay da oradadır. Divan'ı yeniden tercüme etmenizi istiyoruz derler ve ücret olarak yüz lira teklif ederler. Pazarlık sonucu üç yüz liradan fazla veremeyeceklerini belirtirler ve "Sen vaktiyle tercümeni yüz yirmi liraya vermiş iken şimdi neden nazlanıyorsun?" derler. K. Rifat da "O zaman fetret zamanı idi şimdi ise vüsat zamanıdır. Zaten Büyük Millet Meclisi bu tercüme için iki bin lirayı kabul etmiştir. Haydi siz biraz eksik verin" der. Bu teklifi kabul edilmeyince "Ben de bu tercüme yapamam" diye kestirir atar. Bunun üzerine Besim Atalay "Sen yapamazsan ben yaparım, sonra gönlün kalmasın" deyince Kilisli, "Hâşâ, bu kitabı o kadar severim ki birkaç bin insan bunu tercüme edecek olsa o kadar sevinir ve her birine ayrıca teşekkür ederim."

Bu konuşmanın üzerinden bir müddet geçtikten sonra K. Rifat anılarını şöyle noktalar: "Arası çok geçmedi, Besim Atalay Bey tercümesini çıkarmaya başladı ve muvaffak oldu. Bana bir takım gönderdi, ben de teşekkür ettim. İnşallah birkaç tercümesini daha görürüz. Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır."

Tercüme ile ilgili olarak bu yaşananlardan sonra eserin tercümesini, o zamanlar Dil Kurumu Genel Sekreteri olan İbrahim Nemci Dilmen'in de ısrarıyla Besim Atalay üstlenir. Yaklaşık dört yıl yoğun bir çalışma sürecinden

sonra bu gün elimizde olan ve Kurum'un dört cilt halinde bastırıldığı *Dîvânü Lûgâti't-Türk* Bilim âleminin istifadesine sunulur. Birinci cildin baş tarafında *Dîvânü Lûgâti't-Türk Üzerine Notlar* bölümünde eserin tercümesini yapanları, nasıl yaptıklarını ve kendisinin hangi yolu izleyerek tercüme ettiğini, emeği geçenlere takdir ve teşekkürlerini, minnetini de belirterek anlatır.

Kaynaklar

- Akün, Ömer Faruk (2002), "Kâşgarlı Mahmut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25. Cilt, s. 9- 15, İstanbul.
- Atalay, Besim (1985), *Dîvânü Lûgat-İt-Türk Tercümesi* I, Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Ankara.
- Beysanoğlu, Şevket (1959), *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Neşriyatı, No: 6/2, İstanbul.
- Kadioğlu, İdris (2008), *Ali Emîrî Efendi*, Malatya.
- Korkmaz, Zeynep (1995), "Kâşgarlı Mahmut ve Dîvânü Lûgat-it-Türk," *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, s. 254- 260, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2007), "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Dîvânü Lûgat-İt-Türk," *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 3. Cilt, s. 3- 13, Türk Dil Kurumu Yayınları: 893, Ankara.
- Şemseddin Sami (1996), *Kâmûsu'l-Âlâm*, 4. Cilt, Ankara.
- Tevfikoğlu, Muhtar (1989), *Ali Emîrî Efendi*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1082, Ankara.
- Ülkütaşır, M. Şakir (1972), *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 336, Ankara.